

України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68 – І. – Арк. 261 – 263. ⁷Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 г. – Житомир, 1903. – С. 48. ⁸Шульковский И. Назв. праця. – С. 42. ⁹Шнайдер И. Назв. праця. – С. 67. ¹⁰Там само. – С. 66. ¹¹Шолом-Алейхем. Рассказы для детей. – М., 1956. – С. 158. ¹²Шульковский И. Назв. праця. – С. 41 – 42. ¹³Биншток Л. Назв. праця. – С. 20. ¹⁴Шульковский И. Назв. праця. – С. 31 – 32. ¹⁵Там само. – С. 35, 42, 43. ¹⁶ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 317. – Спр. 304. – Арк. 2, 3. ¹⁷Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1457. – Арк. 431. ¹⁸ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1516. – Арк. 31 – 36. ¹⁹ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68 – І. – Арк. 95, 163, 260; ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1161. – Арк. 43; ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1464. – Арк. 14; ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 158. – Арк. 70, 71. ²⁰Обзор Волынской губернии за 1883 г. – Житомир, 1890. – С. 48. ²¹Памятная книжка Волынской губернии на 1891 г. – Житомир, 1890. – С. 64. ²²Там само. ²³Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 г. – К., 1890. – С. 25 – 27. ²⁴Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир, 1914. – С. 76. ²⁵Шульковский И. Названа праця. – С. 43. ²⁶Эйгер Я. Нормальный тип еврейской школы // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 1. – С. 5. ²⁷Отчет о совещании в 1912 г. // Вестник ОПЕ. – 1912. – №20. – С. 18.

Лариса КОЗУБ

Київ

СТОСУНКИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА З КИЇВСЬКОЮ ГРОМАДОЮ В ЕМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Михайлу Петровичу Драгоманову належить особливе місце в історії суспільно-політичної думки України. Його теоретичні розробки багато в чому випереджали час та відзначалися глибиною осмислення і послідовністю у прагненні розв'язати підняті проблеми. Протягом тривалого періоду стосунки М.П. Драгоманова з Київською старою громадою викликали дискусії серед науковців. Останні дослідження джерел та архівних матеріалів дозволяють комплексно розглянути розвиток відносин між ученим і старогромадівцями за часів роботи Женевського осередку.

Тільки складне суспільно-політичне життя в Російській імперії наштотувало членів Київської громади на думку про необхідність створення закордонного осередку організації. Ще на початку 70-х рр. XIX ст. М.П. Драгоманов відкидав можливість ведення емігрантської нелегальної діяльності: "... партійна (в Росії кружкова) дипломатія, конспірація і т.д. мені були завше навіть прикрі"¹. Урядові утиски змусили ученого в 1875 р. залишити межі держави і продовжити працю за кордоном.

Широкий проект створення закордонного українського позацензурного видавництва виробили провідні діячі Київської громади (В. Антонович, П. Житецький, М. Драгоманов, О. Кістяківський, В. Лисенко та ін.). За цим проектом передбачалося організувати у Львові або у Відні видавництво періодичної збірки під назвою "Громада", а також налагодити видавництво агітаційних та полемічних брошурок, переважно українською та російською мовою. До "Громади" мали входити статті різноманітного змісту і обґрунтування. Головний обсяг матеріалу передбачалося передавати з України. М. Драгоманов "брав на себе лише розробку матеріалу історичної пісенної творчості та деякі інші фольклорні матеріали для наукових праць, а в публіцистиці – освітлення сучасних європейських подій, ознайомлення Європи з Україною й українством та теми антиклерикальні"². Базовим джерелом фінансування задуму став спадок Я.М. Шульгіна, що складав 15 тис. карб., з яких 12 тис. карб. виділялось на організацію видавництва. Безпосередньо на друк передбачалось виділяти 1500 – 1600 карб. на рік, а також 1200 карб. на рік М. Драгоманову на життя. Ці суми не враховували додаткові одноразові видатки на певні заходи.

Київська інтелігенція мала приймати активну участь у виданні "Громади". За попередніми намірами, "Громада" мала стати першим в історії української преси вільним позацензурним часописом. Це видання містило фундаментальні статті програмного характеру, хроніку політичного життя, літературні твори. Як додатки до журналу видавалися дешеві брошури для народу ("метелики") та так звані "листки", що містили матеріали на актуальні теми. Планувалося заздалегідь визначати основні теми статей для друку та їхніх авторів. "Громада" мала стати репрезентативним органом вільної української думки.

Надмірна перевантаженість, часті непорозуміння внаслідок незнання конкретної ситуації, а також нестримне світоглядне еволюціонування М.П. Драгоманова, усе це уже з 70-х років стало причиною загострення стосунків навіть з ідейно близькими раніше людьми. Для ученого це був час "сходу до купи трьох діл і писання на трьох мовах". Його наскрізь оригінальна світоглядна система поповнювалась все більше національним змістом. Взагалі, світогляд М.П. Драгоманова мав нетрадиційний напрям еволюції "від демократизму до націоналізму" (Ю. Охримович), включаючи його відмову від "общерусизму" і перехід до "нового виду" українства.

Листування, що велося між Михайлом Драгомановим і Київською громадою розкриває багато моментів щодо їх взаємовідносин. Ділове листування містить ряд свідчень про фінансові справи "закордонного осередку громади", налагодження роботи друкарні, шляхи перевезення літератури, узгоджувався матеріал, що готувався до друку та інше. В одному із листів до старогромадівців учений ставить низку конкретних актуальних питань: "на дальше, коли

хотять кияни говорить зі мною про діло, то хай напишуть ясно: 1. Скільки у них є грошей? 2. Хто, що і до якого строку напише? 3. Хто бере на себе економічні статті і хроніку? 4. Хто і як влаштовує перевезення книг в Росію?”³. Поставлені питання були детально обговорені та був розроблений план їх впровадження, про що повідомлялося М.П.Драгоманову. Громадівці зобов’язалися фінансувати та поставляти поточні матеріали для видання. Крім того, вони окремо відзначали, що його праця високо цінується громадою і є необхідною запорукою успіху у їх справах. “За останні часи люди в Києві починають ворухитися і через те треба тепер щоб “Громада” була скінчена як можна швидше: дуже її чекають і просять в такому вигляді, в якому вона є”⁴.

Випуски “Громади” виходили з визнання першочерговості інтересів і прав кожної суверенної особи й народу в цілому, підкреслюючи, що шляхи і засоби досягнення “раю” у кожного народу можуть бути різними – від політичних і парламентських до повстанських. У першому випуску збірки “Громада” містилися проект видання та програмне “Переднє слово”, де зазначалося, що “Громада” призначена інформувати широку громадськість з життям українців та інших слов’янських народів. Попередні плани М.П.Драгоманова щодо структури та періодичності збірки “Громади” шоразу порушувались через брак матеріалів та коштів. Відразу за фундаментальним другим випуском (1878 р.) розпочалося друкування п’ятого тому, де мав знайти продовження і закінчення огляд внутрішнього українського життя, але його вихід затримався на цілих три роки. Пояснити це можна кількома причинами: сам М.П.Драгоманов включився у роботу над географією України для “Універсальної географії” Е.Реклю, того ж року вийшов “Листок “Громади”, в якому, крім короткої хроніки, було вміщено полемічну статтю ученого “Коли битись, то не миритись”. Одним з найцікавіших був четвертий випуск збірки (1879 р.), який, у відповідності до основної програми і за зразком 2-го випуску, містив широку наукову і соціально-політичну інформацію про Україну. Останній, 5-й випуск збірки “Громада” (1881 р.) майже цілком складався з матеріалів, написаних самим М.П.Драгомановим (зокрема, його перу належать праці “Звістки з України”, “Од впорядчика”, “Козацькі спомини й громадські потреби в Кубанщині”, “Українські громадівці перед польським соціалістом і польським патріотизмом”, “Українські селяне в неспокійні роки (1880 – 1882)”, “Некролог Володимира Навроцького”).

Вплив цього видання на національне і культурне життя України був досить помітний, ідеї, які пропагувала “Громада”, знайшли відгук в українському суспільстві, особливо серед інтелігенції. На сторінках “Громади” М.П.Драгоманов виклав головні принципи власного світобачення, подав широку політичну програму суспільного розвитку країни, максимально наближену до реальних обставин, яка поєднувала національні, соціальні та передові західні ідеї. Він вів полемічні дискусії з різними суспільними течіями як народницького, так і ліберально-консервативного напрямку, відстоюючи при цьому власну позицію. За надзвичайно несприятливих суспільно-політичних умов в межах Російської імперії, коли царський уряд виступав проти будь-якої маніфестації, навіть культурної, учений фактично створив українську позацензурну пресу. Будучи прихильником ідеї соціалізму, заснованого на федералістичних засадах із максимальним застосуванням місцевого самоврядування, він виступав за волевиявлення інтересів кожної особистості і кожної громади з огляду на загальнолюдські інтереси. Такою була загальна платформа М.П.Драгоманова, яку він послідовно обстоював.

Після виходу в світ першого номера збірки “Громада” М.П.Драгоманов отримав схвального листа від Старої громади, де йшлося зокрема про те, що “київські українці поділяють основні положення українського часопису “Громада”, не торкаючись деталей стосовно яких можливі розбіжності”⁵.

Не зважаючи на те, що дане видання було задумане як закордонний орган Київської громади, через недостатні контакти, силою обставин воно стало фактично драгоманівським органом. З М.П.Драгомановим активно співпрацювали С.А.Подолінський, М.І.Павлик, Ф.К.Вовк, проте учений розчаровано писав, що “з двох десятків людей, котрі обіцяли працювати для “Громади”, між котрими деякі кричали, що треба “помститись” урядові за заборону українського письменства в Росії zostались при “Громаді” тільки 4, з котрих 2 зразу імпровізували себе на українських писателів”⁶. Підводячи підсумок проведеної видавничої роботи, М.П.Драгоманов підкреслював, що в своїх публікаціях “віказувалась в перший раз після рукописів Шевченка політично-соціально-культурна програма українська – без цензури, перед усім світом, європейським і російським, і в мене є докази і рецензійні печаті (переклади: сербські, польські, італійські, англійські, французькі, іспанські), і листи, з котрих видно, що світ таки хоч трохи та зазримітив Україну через ті публікації”⁷.

Проте, посилення реакції в межах Російської імперії у 1880-х рр. зробило драгоманівський проект нездійсненим. Фактично його позиції не влаштовували ні прихильників радикальних дій, які виступали за збройне повалення самодержавства, ні ліберальних демократів, які взагалі відмовлялися від втручання в політичні питання. У відповідь на активну діяльність женецького осередку, старогромадівці повідомляють, що на той момент суспільно-політична ситуація в країні склалась не найкращим чином і їх діяльність тепер має менший розмах: “...од старого великого гурту нас лишилось тепер дуже малесенька купка”⁸. Вони роблять закид М.П.Драгоманову у відірваності від реальної ситуації в країні: “Одне тільки можемо сказати, що думки Ваші не згоджуються з нашими, головніше через те, що Ви не живете нашим життям і не можете достату в’їдати всього, що має таку або іншу вагу на наші погляди”⁹.

В той час Київська громада як організація переживала кризу. Її чисельність значно зменшилася. Від організації відійшли радикально-налаштовані активісти, а ті хто залишився, відмежувалися від будь-яких дій, крім культурницьких заходів. З огляду на це відбулося погіршення стосунків з М.П.Драгомановим, діяльність якого за даних обставин

вони вважали зайвою. Проаналізувавши ситуацію, громадівиці надіслали М.П.Драгоманову повідомлення, де вказували на неможливість подальшої співпраці та фінансування видавничої діяльності. В цьому листі вони написали, що “І. Досвід всього минулого десятиліття довів нам, що всі видані Вами за кордоном книги, брошури та статті політичного характеру, розраховані на вплив їх в Росії, дали такий мінімальний плюс, що продовжувати їх при наявних умовах, просто даремно ...

2. З огляду на щойно сказане, ми вирішили вести справи всередині, в межах можливого, в різних сферах і напрямках, турбуючись головним чином, про створення співчуваючих людей і груп. Що ж стосується Вас, то ми просимо сослужити нам таку службу: намагатися якомога частіше виступати в іноземних періодичних виданнях із заявами про Україну та її питання, щоб час від часу Європа згадувала про існування нашої Батьківщини і її тяжкого становища...

4. ...повідомляємо Вас про такий стан справ за рік наперед, прохаючи Вас докласти всі сили для того, щоб літературними працями забезпечити себе, т. я. на присилання в подальшому від нас повної попередньої суми в 1200 карб. розраховувати цілком неможна”¹⁰.

Не зважаючи на заявлені у 1886 році позиції, Стара Громада “назавше” не зрікалася політичних публікацій. Показовим є висловлювання П.Житецького – “нам треба сеє лихо переспати”. Це аж ніяк не означало повного відмежування від політичної праці. Відмова Старої громади від закордонних політичних публікацій розглядалась М.П.Драгомановим як “зрада” з її боку. Дослідження тогочасної кореспонденції і мемуарної літератури переконує, що аргументи старогромадівців про “мінімальний плюс” політичних публікацій ученого надто образливі і болючі для нього, але все ж таки небезпідставні. Так І.Франко в листі від 24 квітня 1883 р. просив М.П.Драгоманова не надсилати примірники “Вольного слова” в Україну, тому що “ніхто його не дістає. Всі номери несуть на комору, там розпечатують і дають на поліцію ...”¹¹.

Ще у січні 1884 р. старогромадівиці уповноважили Л.Жебуньова поїхати до Відня і звідти надіслати М.П.Драгоманову листа з пропозицією продовжити роботу над підготовкою до видання третього випуску політичних пісень, але опрацьований матеріал пересилати для друку їм в Російську імперію. Зважаючи на тиск російської цензури, громадівиці просили не видавати їх у Женеві, оскільки всі закордонні публікації були завчасно приречені на заборону. Вони переконували ученого в марності нового видання і повідомляли, що збірка “Нові українські пісні про громадянські справи” циркулює лише в одному екземплярі. А багатьох членів організації та діячів українського руху взагалі допитували у жандармському управлінні про їх зв’язки з Михайлом Драгомановим. Громадівиці пропонували видавати у Женеві тільки коментарі до текстів, а самі тексти – в Росії. Такі пропозиції викликали гнів у вченого. Під тиском уряду у 80-х роках XIX ст. Стара громада відхрещується від політичної постановки питання. А з цим М.П.Драгоманов погодитись не міг. Відповіддю старогромадівцям є його стаття “Накануне новых смут”, де він відкидав звинувачення у прагненні політизувати українське питання, доводячи, що без розв’язання питання про політичну свободу суспільства і особи не можна вирішити соціальні проблеми, в тому числі і культурно-просвітницькі. Він подав переконливу аргументацію неможливості відмежування культури від політики.

Твердження, що старогромадівиці були “культурниками”, що “зрадили” М.П.Драгоманова бо “не доходили” до усвідомлення потреби політичної боротьби задля “спільної” справи – суспільного прогресу країни, дошкульні і не завжди справедливі. Єдино можливою, в межах Російської імперії, була праця над рідною наукою і культурою. Про це учений, позбавлений можливостей безпосереднього спілкування, часто забував. Листування з Женевою надалі унеможлилювалось. Будь-який зв’язок з М.П.Драгомановим загрожував києвогромадівцям репресіями. Драгоманівські матеріали надходили через Галичину під чужими прізвищами та переписані іншим почерком. Такі умови викликали нерозуміння і дратували ученого, бо здавались йому “системою півлегальності, півхлопства, півпозиції”¹². “Я об’єктивно признаю, – писав М.П.Драгоманов, – що теоретично я правий у своїх думках про потребу поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно, і що тільки на цьому ґрунті українська справа може вигоріти взагалі і почасно пережити теперішню реакцію”¹³. Взагалі, він вважав, що український національний громадівський рух проявив себе набагато нижче тієї ролі, на яку він заявляв свої претензії. Дійсно, українська справа не загинула, але, на думку М.П.Драгоманова, її “піднімає не стільки власна праця і воля самих українських націоналів, скільки те колесо прогресу, котре тягне усю Росію щодо ідеї народності, слов’янщини, демократизму, народної освіти, добробуту, науки і т.д.”¹⁴. Саме таким чином виявляється фатальна незнищеність українофільства та його тісний зв’язок із загальним ходом історичного прогресу всієї Росії.

З часом члени Київської громади почали ставити М.П.Драгоманову у вину те, що він занадто мало приділяв уваги національності, українству, а надавав перевагу європейству та робив багато поступок всеросійству. Його погляди не вкладались у рамки пануючої на той час серед ліберальної інтелігенції уяви. М.П.Драгоманов намагався розробити засади для встановлення компромісу з різними політичними угрупованнями, обстоюючи у першу чергу національні інтереси України, які він вбачав, насамперед, у здобутті політичної свободи та у розвитку місцевого самоврядування. Він перший дав конкретну політичну програму, виступаючи за федеральний політичний устрій як найприйнятніший шлях розвитку для країни. Учений розробив конкретні послідовні заходи, спрямовані на подолання централізованого монархічного устрою.

Аргументуючи доцільність продовження позацензурного видавництва, М.П.Драгоманов вказував, що проведення подібної роботи в межах Російської імперії неможливе, а вона є надзвичайно важливою для української справи. “Коли в теперішню глуху ніч українство не буде нічим себе заявляти ясним і голосним, то ніхто не піде за

ними, коли настане ранок”¹⁵. Він зазначав, що навіть “великоруська опозиція” має ряд своїх журналів та інших видавничих органів, а громадівці, виявляючи аполітичність та дотримуючись урядових заборон, не мають і не будуть мати в Росії власного органу. “Ви не хочете української печаті, котра б чесно виказувала Ваші ж науково-прогресивні думки”¹⁶. Він акцентував увагу на необхідності привернути увагу до українського питання світової громадськості. “Очевидно, що Україна не може інтересувати Європу з національно-демократичного боку (тепер навіть Польща з цього боку нікогось не інтересує), а могла би інтересувати з двох боків: як один з фокусів демократичного культурного руху і як один з фокусів російського прогресивно-культурного руху, як би він був”¹⁷. М.П. Драгоманов критикує громадівців за недостатню увагу до видавничої справи, за занурення в минуле і пошук ворогів, винних у всіх бідах, замість активної праці для майбутнього. “Коли ви не можете знайти засобів, щоб видавати такі речі національні як “Політичні пісні” та “Кобзаря”, то які ж можна мати надії, що Ви поведете і усну (!) пропаганду на користь українського відродження... Коли Ви зречетесь од видання “Політичних пісень” і “Кобзаря”, то ви de facto зрікаєтесь усякої ролі в пропаганді українства, як національно-політичного руху і зостаєтесь тільки ділетантами патуа і археологами-романтиками, та й то наскільки цензура дозволить”¹⁸. Учений вказував на пасивність та погану організованість громадівців 80-х років XIX ст. “Я зазначу, – писав він, – що Ви, як кружок приятелів даєте безмірно більше ніж можете, – а все-таки скажу, що як партія з претензією, Ви даєте страшенно мало. Очевидно, Ви не вмієте організувати навіть українофільські елементи, а не то щоб розширити їх ...”¹⁹.

У Михайла Драгоманова в той час простежується примат демократично-ліберальних засад над ідеєю нації й національного усвідомлення. На його думку, українство має бути європейської орієнтації, відкинувши вузьке національство. Замість того, щоб якимось чином протистояти урядовим утискам, громадівці виявили лояльність і майже повністю відмовилися від своєї програми, повернувшись в рамки обмеженого культурництва. Така позиція, на думку М.П. Драгоманова, не залишила їм можливості стати на чолі національного руху: “По всьому (по стану Європи і по аналогії з кінцем 60-х років) треба ждати, що незабаром підніметься знову рух “в народ”, коли знову “ліберальні” елементи в Росії покажуться сонними не тільки практично, а і теоретично, коли знову українофільство сховає всякий політичний прапор, та ще й завдасть “примерить с собой правительство”, то знову соціал[істичний] рух піде дуже окремо, навіть вороже лібералізму і українству, а вмісті з тим некультурно: коли ж хоч ліберальне українство вдержиться, то воно може наложити свою барву на весь соціал[істичний] рух по крайній мірі на Україні”²⁰.

У відповідь на звинувачення, висунуті М. Драгоманову в “обрусительстві”, він зазначає: “Я ж справді завше хотів побачити об’єднання освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусіднім сторонам і народам коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей і завше боровсь проти всякого роз’єднання, котре вносять між тих людей неволя, нецтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолюбства”²¹.

Ідейні розходження не були на заваді поваги до праці М.П. Драгоманова з боку києвогромадівців. Проте, через цензурний пресинг вони не могли відкрито висловлювати і мотивувати особисті погляди. Навряд чи можна говорити про погіршення особистих стосунків. Зокрема, В.Б. Антонович, перебуваючи за кордоном протягом серпня – вересня 1885 р., вів дуже інтенсивну позацензурну переписку з М.П. Драгоманович, маючи змогу вільно виказувати власні позиції. В.Л. Беренштам зауважував: “...повторюю, що до Вас і до Вашої дружини я зберігав і назавжди збережу самі сердечно-дружні відносини”²². М.В. Лисенко, звертаючись до М.П. Драгоманова писав: “Що хочте думайте – гадайте про особисті почуття людей до себе, тільки одно, благаю, не думайте, що праця Ваша над народним матеріалом не є потрібною Родині”²³. Ці листи свідчать про високу оцінку самовідданої діяльності М.П. Драгоманова за кордоном.

Період 1880 – 1882 рр. характеризується найвищим розвитком політичних ідей Михайла Драгоманова, що пояснюється взаємопогодженістю завдань українського руху між Києвом і Женевою. Малоімовірним здається те, щоб лідери Київської громади відмовлялися від будь-якої політики чи не розуміли значення політичної діяльності для суспільного прогресу. Навіть “крайній антипод” М.П. Драгоманова у поглядах О. Кониський неодноразово підкреслював, що розходження між ними лише “у деталях”. Головним бар’єром у взаєморозумінні з ними О. Кониський вважав вдачу М.П. Драгоманова: “Така у Вас вдача, дотикати собі автора, навіть гріхами за царя Гороха ... Коли б Ви тямали, як це шкодить!”²⁴.

Михайло Драгоманов вважав компроміси принизливими, нереспектабельними. Також він давав надмірно гостру характеристику колегам, з якої виходило, що дуже мало людей були етично спроможними виконувати ту чи іншу місію для українства. В принципі, він не виступав проти культурницького спрямування національної праці, а лише вимагав її прибічників не вважати такий шлях єдиною можливим напрямом діяльності. “Треба ж, – писав учений, – щоб навіть виключно письменська праця наших культурників була справді культурна, тобто прогресивна, а не реакційна, не консервативна, а це не така легка річ, вона не менше трудна, як і прогресивна політика, бо перш усього потребує розриву з російською цензурою й переносу письменницької праці за границю”²⁵.

Про глибокі душевні переживання, спричинені розривом з Київською громадою, свідчать листи до Лесі України, в яких М.П. Драгоманов просить “хоть натяком” розповісти про земляків, які “працюють ізольовані та мовчать”. Попередні докори “неполітичникам” не давали йому спокою. Він писав, що про “старих” українців він зовсім “не так уже зле” думає, бо вони “роблять своє діло”²⁶.

Глумачити розрив М.П. Драгоманова з діячами українського культурного руху внаслідок лише протистояння

прогресивних політичних устремлінь емігранта-вигнанця і шкідливих для українського прогресу “суто-культурницьких” поглядів не об’єктивно. Цей розрив був формальним, спричинений складними обставинами: еволюцією світогляду М.П. Драгоманова у руслі європейського прогресу (з пріоритетом політичних завдань над національними та витіснення етнокультурних критеріїв нації політичними) та єдино можливою діяльністю інтелігенції в країні у галузі “неполітичної” культури. Проте, це не був національно-політичний антагонізм. При об’єктивному витлумаченні реальних фактів увиразнюються лише різні шляхи до реалізації спільної ідеї національно-політичного визволення у складних тогочасних умовах. При цьому кожна із сторін робила свій внесок у “крах общерусизму” в українській культурі та збереження національних цінностей.

¹ Драгоманов М.П. Австро-руські спомини // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 215. ² Житецький Г.Л. Останній виїзд М.П. Драгоманова за кордон. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 17367 – 17368. – Арк. 19. ³ Лист Драгоманова М.П. до “Старої громади” від 8 лютого 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 255. ⁴ Лист “Старої громади” до М.П. Драгоманова від 25 вересня 1877 р. // Архів М.П. Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 260. ⁵ Лист “Старої Громади” до М.П. Драгоманова, датований ймовірно осінню 1880 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 264. ⁶ Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б., Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 212. ⁷ Лист М.П. Драгоманова до “Старої Громади” від 8 грудня 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 270. ⁸ Лист “Старої Громади” до М.П. Драгоманова // Архів М.П. Драгоманова. – С. 288. ⁹ Там само. – С. 287. ¹⁰ Там само. – С. 269. ¹¹ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших. 1881 – 1886. – Львів, 1908. – С. 46. ¹² Лист М.П. Драгоманова до “Молодої Громади” // Архів М.П. Драгоманова. – С. 331. ¹³ Лист М.П. Драгоманова до “Старої Громади” від 8 лютого 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 268. ¹⁴ Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 169. ¹⁵ Лист М.П. Драгоманова до “Старої Громади” від 8 лютого 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 272. ¹⁶ Там само. – С. 272. ¹⁷ Там само. – С. 274. ¹⁸ Там само. – С. 278. ¹⁹ Там само. – С. 279. ²⁰ Там само. – С. 281. ²¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 315. ²² Лист В.Л. Беренштама до М.П. Драгоманова від 14 березня 1893 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 91. ²³ Лист М.В. Лисенка до М.П. Драгоманова від 4/16 січня 1886 р. // Архів М.П. Драгоманова. – С. 161. ²⁴ Листування М. Драгоманова з О. Кониським // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 306. ²⁵ Драгоманов М.П. Чудацькі думки ... – С. 550. ²⁶ Каченко І. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки // Червоний шлях. – 1923. – № 4 – 5. – С. 195.

Катерина КОБЧЕНКО
Київ

СЛУХАЧКИ КИЇВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ: ГРУПОВИЙ ПОРТРЕТ

В другій половині XIX ст. в лексиконі мешканців Російської імперії з’являється і закріплюється на наступне півстоліття нове слово – “курсистка”. Цей новий образ набуває в уяві громадськості часом протилежних обрисів, залежно від сприйняття самого суспільного персонажу – слухачки Вищих жіночих курсів, жінки-студентки.

Історії Вищих жіночих курсів в Києві, на відміну від Петербурзьких ВЖК, не було присвячено спеціальних досліджень. Досі це питання розглядалося в більш широкому історичному контексті. Серед найбільш значних досліджень слід назвати роботу І. Малінко¹. Дослідниця висвітлила історію вищої освіти жінок в Україні в цілому, проаналізувавши склад слухачок переважно з позиції їх участі в революційному русі. В наш час до історії КВЖК в контексті жіночого руху в Україні звертається Л. Смоляр².

Вищі жіночі курси було відкрито в університетських містах імперії – у 1872 році в Москві, а у 1878 р. – у Петербурзі, Києві та Казані. На відміну від більшості країн Європи та США, де жінкам протягом другої половини XIX ст. було дозволено вступати до існуючих вищих шкіл нарівні з чоловіками, уряд Російської імперії пішов шляхом створення окремих Вищих жіночих курсів. Ці заклади були приватними за статусом і знаходились під пильним наглядом влади, яка розглядала заснування ВЖК як тимчасову поступку.

Заняття на Київських ВЖК розпочалися в жовтні 1878 р. Час для відкриття цього жіночого навчального закладу виявився не дуже вдалим, адже саме 1878 рік відзначився хвилюваннями студентів Київського університету та репресивними заходами щодо них. Тому жіноча вища школа з моменту відкриття потрапляла під суворий нагляд з одного боку попечителя округу, а з іншого – Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора, а в разі будь-якого підозрілого прояву – опинялася під загрозою закриття³. Якщо врахувати й недовірливу настороженість, а часом і ворожість частини киян до новостворених курсів, стає зрозумілим, що їх діяльність великою мірою залежала від поведінки слухачок, їх наполегливості та старанності у навчанні, якими вони мали доводити право нового закладу на існування, а також від діяльності викладацького складу, який в переважній більшості виявив широкі підтримку прагненню жінок здобути вищу освіту. “...І викладачі, і слухачки ніби інстинктивно відчують небезпеку,